

Research Paper

A comparative study of the form and role of Seljuk and Ilkhani Lustre pottery with examples from the later period (Safawi and Qajar)

Esmaiel Nasri*¹ ¹ M.A, Faculty of Conservation and Restoration, Art University, Esfahan. Iran.

10.22080/JIAR.2023.23891.1031

Received:

Feb/22/2025

Revised:

Apr/24/2025

Accepted:

May /10/2025

Keywords:

Lustreware, form and motif, Seljuk and Ilkhanid period.

Abstract

Lustreware is one of the lesser-known varieties of Safavid and Qajar eras. According to dated samples, sixth and seventh centuries A.H are the heyday of the production of these dishes, which has been greatly expanded along with the Seljuk, Khwarezmshah and Ilkhanid dynasties. Archaeological findings confirm that, despite the period after the Mongol invasion, the production of this type of pottery became popular again during the Safavid and Qajar eras in Iran. Therefore, although the pottery art of the Seljuq, Khwarezmshahi, and Ilkhanid eras has left a great impact on the pottery industry after it but there are differences in the way of motif and decoration of Lustreware productions, which requires research. Therefore, the purpose of this research is to know the similarities and differences between the Lustreware of the middle centuries and the Lustreware of the last centuries. In this regard, the answer to the question, what are the similarities and differences in terms of motif and form between the Lustreware of the Middle Ages and the last centuries? Considered in the present study. The method of conducting this research is descriptive-analytical, and the method of gathering information is based on library sources and referring to the websites of foreign museums. The results of this research show that the conformity of Lustreware from the middle eras with the last eras indicates the continuity and continuation of the production of Lustreware from the middle period in the form, motif and decoration methods. In addition, the research results indicate that during the later centuries of the Islamic era, while preserving and continuing the pottery traditions of the middle centuries, potters have achieved innovations in the field of form and decoration of Lustreware which show the specific characteristics of the Safavid and Qajar eras.

***Corresponding Author:** Esmaiel Nasri**Address:** Faculty of Conservation and Restoration,
Art University, Esfahan. Iran.**Email:** esmaielnasri@gmail.com**Tel:** 09187412940

نوع مقاله: پژوهشی

مطالعه تطبیقی فرم و نقش سفالینه‌های زرین‌فام سلجوقی و ایلخانی با نمونه‌های دوران متأخر (صفوی و قاجار)

اسماعیل نصری^{*۱}

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. ایمیل: esmaielnasri@gmail.com

10.22080/JIAR.2023.23891.1031

چکیده

سفالینه‌های زرین‌فام از گونه‌های نسبتاً کمتر شناخته شده عصر صفوی و قاجار است. با توجه به نمونه‌های تاریخ‌دار، سده‌های ششم و هفتم ه. ق دوران اوج ساخت این ظروف است که همگام با سلسله‌های سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایلخانیان تولید آن گسترش فراوانی یافته است. یافته‌های باستان‌شناسی مؤید آن است علی‌رغم فترت پس از حمله مغول تولید این گونه از سفال‌ها مجدداً در دوران صفویه و قاجار در ایران رواج یافت. بدین‌ترتیب اگرچه هنر سفالگری ادوار سلجوقی، خوارزمشاهی و ایلخانی تأثیر بسیاری بر صنعت سفالگری دوران پس از خود بر جای نهاده است، لیکن تفاوت‌هایی در شیوه فرم و تزیین محصولات زرین‌فام دارند که نیازمند تحقیق و بررسی است. از این رو هدف از این پژوهش شناخت تشابهات و وجوه تمایز میان سفال‌های زرین‌فام سده‌های میانه با ظروف زرین‌فام دوران متأخر است. در این راستا پاسخ به این پرسش که چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی به لحاظ فرم و تزیین بین سفالینه‌های زرین‌فام دوران میانه با سده‌های متأخر وجود دارد؟ در پژوهش حاضر مد نظر قرار گرفته است. روش انجام این تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و شیوه گردآوری اطلاعات آن، بر پایه منابع کتابخانه‌ای و رجوع به وب‌سایت موزه‌های خارجی استوار است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد مطابقت سفالینه‌های زرین‌فام دوران میانه با دوران متأخر حاکی از تداوم و استمرار تولید سفالینه‌های دوران میانه در نقش، فرم و شیوه‌های تزیین است. افزون بر این نتایج پژوهش حاکی از آن است که سفال‌سازان در طی قرون متأخر دوران اسلامی ضمن حفظ و تداوم سنت‌های سفال‌سازی سده‌های میانه به نوآوری‌هایی در عرصه فرم و تزیین ظروف زرین‌فام دست یافته‌اند که ویژگی‌های مختص دوره صفوی و قاجار را به نمایش می‌گذارند.

دریافت:

۱۴۰۳/۱۲/۰۴

بازنگری:

۱۴۰۴/۰۲/۰۴

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۲/۲۰

کلیدواژه‌ها:

سفال زرین‌فام؛ فرم و تزیین؛ دوران سلجوقی و ایلخانی.

* نویسنده مسئول: اسماعیل نصری

آدرس: دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

ایمیل: esmaielnasri@gmail.com
تلفن: ۰۹۱۸۷۴۱۲۹۴۰

۱ مقدمه

سفال‌های زرین‌فام از جمله گونه‌های سفالی است که علاوه بر جنبه مذهبی به لحاظ ساختار فنی و زیباشناسی جایگاه ویژه‌ای داشته است. در سده‌های میانه اسلامی مقارن با ایام حکومت سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایلخانیان سرآغاز تحولی جدید در ساخت ظروف موسوم به زرین‌فام است (توحیدی، ۱۳۹۲: ۲۷۴). در طی این ایام ساخت سفالینه‌های زرین‌فام در مراکز سفالگری مختلف به خصوص در شهرهای کاشان و ری شکوفا شد (پوپ، ۱۳۸۸: ۱۰۴). در طی سده‌های متأخر دوران اسلامی مصادف با دوران و صفوی و قاجار نیز سنت ساخت این سفالینه‌ها کم و بیش تداوم داشت (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۸۸۳). از این رو هدف از این تحقیق مقایسه فرم و نقش دو گروه از سفالینه‌های زرین‌فام هر دوره است تا از این طریق بتوان به طور دقیق ویژگی‌های فنی و هنری ظروف زرین‌فام هر یک از سده‌ها را مشخص کرد. لذا در این پژوهش علاوه بر معرفی سفالینه‌های زرین‌فام ادوار میانه و متأخر دوران اسلامی در ایران، به مقایسه نقش‌مایه‌ها و فرم این گروه از سفالینه‌ها نیز پرداخته شده است. بدین منظور گروه وسیعی از سفالینه‌های دوران میانه و متأخر به تعداد ۱۳۸ عدد انتخاب شدند. داده‌های پژوهش در این مقاله با مراجعه به وبسایت اینترنتی موزه‌های آشمولین، ویکتوریا و-آلبرت، هنرهای آسیا، فیتز، بریتانیا، متروپولیتن، کلیولند، والترز، بروکلین، میناپولیس، فریر و ساکلی، خلیلی، لوور، هنرهای مونترال، هنرهای اسلامی برلین، هنر لس‌آنجلس، مؤسسه هنری شیکاگو، اونتاریو و موزه کالج اسمیت جمع‌آوری شده است. از خلال بررسی این آثار به جهت مشابهت‌های فرمی و تزئینی نمونه ظروف هر دوره، تنها آثاری که از کیفیت تصویری بهتری برخوردار بودند، گزینش شدند. بنابراین این تحقیق به دنبال پاسخ گویی به این پرسش است که وجوه اشتراک و افتراق سفالینه‌های زرین‌فام دوران میانه با سده‌های متأخر به لحاظ فرم و تزئین چیست؟ آن چه اهمیت پاسخ

به این پرسش را روشن می‌کند کمبود تحقیقاتی است که به طور خاص با معیارهای سؤال مطرح شده به بررسی ارتباط و تأثیرات ظروف زرین‌فام دوران میانه و متأخر پرداخته باشد. به همین سبب شناخت شیوه‌های تزئین و تفکیک ویژگی‌های ظروف زرین‌فام هر دوره از طریق مقایسه از اهمیت فراوانی برخوردار است. در این راستا برای نیل به اهداف مطرح شده، پس از شرح مختصری درباره سفال زرین‌فام دوران میانه و سده‌های متأخر و معرفی نمونه‌های مطالعاتی به مقایسه فرم و تزئینات این دو گروه از سفالینه‌ها پرداخته می‌شود بدین ترتیب امکان شناخت بیشتر این آثار فراهم می‌گردد.

۲ روش پژوهش

این پژوهش مبتنی بر شیوه توصیفی-تحلیلی است. گردآوری داده‌ها و تصاویر به شیوه اسنادی با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و درگاه اینترنتی موزه‌های معتبر انجام پذیرفته است. همچنین ضمن معرفی نمونه‌هایی از ظروف زرین‌فام دوران میانه و سده‌های متأخر با مطالعه تطبیقی به بررسی فرم و ساختار بصری آن‌ها پرداخته شده است.

۳ پیشینه پژوهش

از نظر سابقه تحقیق مطالعات متعددی در ارتباط با سفال زرین‌فام توسط محققان انجام شده است. بیشتر این تحقیقات به صورت تخصصی معطوف به سفالگری زرین‌فام دوره میانه (قرون پنجم تا هشتم ه. ق) بوده است. از جمله این نگارها در پژوهشی به معرفی و طبقه‌بندی سفالینه‌های زرین‌فام کاشان پرداخته و از کاشان به عنوان مرکز تولید سفال زرین‌فام یاد کرده است (Ettinghausen, 1936). پوپ پیشینه، تکنیک، شیوه اجرای لعاب زرین‌فام و مراکز تولید این نوع سفالینه‌ها را مطالعه نموده و از ایران به عنوان مرکز اولیه ساخت لعاب زرین‌فام یاد کرده است (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۴). الیور واتسون نیز ضمن پیگیری خاستگاه سفال زرین‌فام، سفالینه‌های زرین‌فام ایرانی را مورد مطالعه قرار داده و با توجه

ظروف سفالی و سرامیکی صفوی بر نمونه‌های ساخته شده در دوره قاجار» ضمن مقایسه تعدادی از گونه‌های مختلف سفالینه‌های عصر صفوی و قاجار به صورت مختصر به ارزیابی تأثیر طرح و تزئین ظروف زرین‌فام عصر صفوی بر دوره قاجار اشاره کرده‌اند. بنابراین با توجه به بررسی‌های انجام شده علی‌رغم ضرورت مطالعه تطبیقی سفال‌های زرین‌فام این دو دوره، تا کنون تحقیق مستقلی درباره مقایسه و ارزیابی شکل و تزئینات ظروف زرین‌فام سده‌های میانه با سده‌های متأخر ایران انجام نگرفته است؛ از این رو ضرورت پرداختن به این موضوع بیان می‌شود.

سفال زرین‌فام دوران میانه (سده‌های

پنجم تا هشتم ه. ق)

در طبقه‌بندی سفالینه‌های دوران اسلامی یکی از مهم‌ترین ابداعات و نوآوری‌ها، پیدایش تکنیک موسوم به زرین‌فام است. تکنیک زرین‌فام که سرآغاز تحولی جدید در تزئین آثار هنری دوران اسلامی است، در قرون ششم و هفتم هجری قمری به حد اعلای خود می‌رسد و زینت‌بخش بسیاری از دست‌ساخته‌های هنرمندان گردیده است (گراب، ۱۳۸۴: ۱۲۹). این تکنیک که یکی از زیباترین شیوه‌های تزئین در تاریخ سفالگری محسوب می‌شود در ایران در سه دوره تاریخی؛ اولیه (سده‌های سوم و چهارم ه. ق)، میانی (سده‌های پنجم تا هشتم ه. ق) و متأخر (سده‌های دهم تا دوازدهم ه. ق) مراحل تکامل خود را طی کرده است (توحیدی، ۱۳۹۲: ۲۷۶-۲۷۴). در دوره اول، ظروف زرین‌فام این دوره، دارای موضوعات مختلفی از قبیل صحنه‌های رسمی درباری، گفت‌وگوی بین دو معشوق، صحنه‌های زندگی روزمره و نیز صحنه‌های برگرفته از روایات تاریخی و ادبی است. تصاویر از قالب خشک گذشته رها می‌شوند، شخصیت‌ها در ارتباط قوی‌تر با یکدیگر قرار می‌گیرند و کلیت تصویر تا اندازه زیادی واقعی‌تر به نظر می‌رسد (عربیگی، عبدی، ۱۳۹۳: ۲۰). برای سفال‌های زرین‌فام این دوره مراکز تولید بسیاری مانند شهرهای کاشان، ری،

به شیوه‌های ترکیب‌بندی نقوش تزئینی به طبقه‌بندی سفالینه‌های زرین‌فام ساخت ایران پرداخته و ریشه‌های این نوع از سفالینه‌ها را در حدود سده‌های پنجم تا هفتم ه. ق در شهر کاشان می‌داند (Watson, 1985). فهرواری نیز از محققانی است که نمونه‌هایی از این نوع سفال‌ها را در موزه‌ها و کلکسیون‌های مختلف بررسی و معرفی نموده است (Fehervari, 2000). به علاوه در برخی از مقالات منتشر شده نیز از زوایای مختلف به مطالعه سفال زرین‌فام این دوران پرداخته شده است. در مقالات مشترک نیکخواه و همکاران (۱۳۹۰؛ ۱۳۸۹)، شرایط و شاکله‌های اجتماعی در شکل‌گیری سفال زرین‌فام دوره سلجوقی همچنین تأثیرگذاری سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی ایلخانان بر نقوش سفال‌های زرین‌فام این دوره مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. برخی از پژوهشگران نیز شیوه ساخت و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری لعاب زرین‌فام را مورد بررسی قرار داده‌اند (مصباحی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۳؛ محمدزاده میانجی و قصاعی، ۱۳۹۰). در برخی از مقالات نیز جهت تبیین گاهنگاری و تخمین محدوده زمان و مکان ساخت نمونه‌هایی از این ظروف مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در زمینه کتیبه‌های موجود بر سفال‌های زرین‌فام نیز قوچانی (۱۳۶۶؛ ۱۳۷۳)، پاره‌ای از اشعار منقوش بر این نوع سفال‌ها را بازخوانی کرده است. علاوه بر سفال‌های زرین‌فام دوره میانه در خصوص سفال‌های زرین‌فام دوران متأخر (صفوی و قاجار) نیز چندین پژوهش مجزا صورت پذیرفته است. سلیمانی‌معز (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان «بررسی سبک تزئینی سفالینه‌های زرین‌فام دوره صفوی» به معرفی نقوش و عناصر تزئینی این سفالینه‌ها می‌پردازد. فلاحی و احمدی (۱۳۹۷)، در پژوهشی تحت عنوان «بررسی سفالینه‌های زرین‌فام با تأکید بر بازشناسی مفاهیم زیباشناسی عصر صفوی» با هدف تحلیل شاخص‌های زیباشناسانه سفالینه‌های صفوی به مطالعه الگوهای پایه در طراحی این سفالینه‌ها توجه نموده‌اند. همچنین قاسمی و شیرازی (۱۳۹۱)، در مقاله «بررسی تأثیرات شیوه‌های ساخت و تزئین

مخروطی شکل و کاسه‌های نیم‌کروی بر روی یک پایه حلقوی کوتاه ساخته شده‌اند. نقوش و تزیینات به کار رفته در کاسه‌ها شامل مضامینی چون صحنه‌های انسانی، نقوش جانوران، کتیبه‌ها، موجودات ترکیبی و تزیینات اسلیمی و گیاهی است که اغلب در بدنه داخلی و جداره بیرونی ترسیم شده‌اند.

بشقاب

بشقاب‌ها نیز همراه با کاسه‌ها از اشکال رایج ظروف زرین‌فام سده‌های میانه می‌باشند که عمدتاً شامل فرم‌هایی به اشکال بشقاب‌هایی با لبه‌های دالبری شده، بشقاب‌های پهن روی حلقه پایه کوتاه، بشقاب‌هایی با دیواره‌های شیپوری شکل و بشقاب‌های شیرینی‌جات است که از نظر نقش همانند کاسه‌ها شامل نقوش انسان، پرندگان، حیوانات، موجودات ترکیبی، کتیبه‌ها، تزیینات اسلیمی و گیاهی است.

ظروف آبخوری

در بین اشکال رایج ظروف زرین‌فام دوره، از گسترده‌ترین ظروف ساخته شده، فرم‌های مختلفی در قالب اشکالی شامل تنگ/پارچ، ابریق، بطری و سبو دیده می‌شود که گرچه به لحاظ کاربری دارای اشتراک هستند، لیکن برای هر کدام دسته‌بندی مشخصی در نظر گرفته شده است (جدول ۱).

تنگ/پارچ

براساس مشاهدات موزه‌ای از سده‌های میانه تعدادی تنگ زرین‌فام مزین به تزیینات چشمگیر که اغلب دارای دسته می‌باشند شناخته شده است (جدول ۱).

ابریق

ابریق‌های زرین‌فام از جمله گونه‌های سفالینه‌های زرین‌فام ساخته شده دوران میانه است که اغلب از اشکال کارهای فلزی این دوره الهام گرفته است (مورگان، ۱۳۸۴: ۲۰۵). ابریق‌های کله خروسی از آثار کم‌نظیر فرم‌های این گروه است (جدول ۱).

گرگان، ساوه، سلطان‌آباد و تخت سلیمان پیشنهاد شده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۴). پس از دوره سلجوقیان هجوم مغول تولید زرین‌فام را مختل کرد (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۴۸). در این دوره سبک‌های سفال‌های زرین‌فام نیز همانند سفال سفال‌های تک‌رنگ لعاب‌دار و سفالینه‌های منقوش زیرلعابی دگرگون شدند. این دگرگونی در سبک تولید رنگ‌دانه‌ها و در شکل ظروف صورت گرفت (شایسته‌فر، ۱۳۸۵: ۲۹). از جمله مشخصات ظروف زرین‌فام این دوران، اقتباس فرم از ظروف چینی از جمله کاسه‌های نیم‌کروی شکل و بشقاب‌های بزرگ با لبه جداگانه است (محمدزاده‌میانجی، ۱۳۹۲: ۱۱۴۹). در این دوره کاشان که از حملات مغول در امان مانده بود به عنوان بزرگ‌ترین مرکز تولیدکننده سفالینه باقی ماند (بلر، بلوم، ۱۳۸۲: ۳۲)؛ تولید ظروف زرین‌فام و منقوش زیرلعاب تا اواخر قرن هشتم ه. ق در کاشان ادامه یافت به طوری هیچ تغییری قابل ملاحظه‌ای در تکنیک یا بدنه ظروف و کاشی به وجود نیامد و هنوز از خمیر گل‌سنگی استفاده می‌شد تنها تغییر در تزیین است که تأثیر هنر چین، دیده می‌شود (Fehrevari, 1973: 120). تحقیقات نشان می‌دهد در طی دوران سده‌های پنجم تا هشتم ه. ق سفالینه‌های زرین‌فام بسیار مورد توجه بوده و در انواع فرم‌های مختلف ساخته شده‌اند. به نحوی که نمونه‌های مختلفی از این نوع سفال‌ها در موزه‌های مختلف به نگهداری می‌شود. علی‌رغم زیبایی چشمگیر این نوع آثار، تاکنون طبقه‌بندی مشخصی از نظر فرم که به‌خوبی معرف ویژگی‌های سفال‌های زرین‌فام باشد انجام نشده است. لیکن بر حسب تنوع موجود در کلکسیون‌ها و موزه‌های مختلف ظروف مزین به تزیین زرین‌فام در قالب گروه‌های ذیل طبقه‌بندی می‌شوند (جدول ۱).

کاسه

گروه وسیعی از تولیدات سفال‌های زرین‌فام دوره میانه را کاسه‌ها تشکیل می‌دهند. کاسه‌های این دوران به اشکالی شامل کاسه‌هایی با دیواره عمودی، کاسه‌های کوچک با پایه استوانه‌ای شکل، کاسه‌های

بطری

از میان گونه‌های مکشوفه از سفالینه‌های زرین‌فام قرون میانه، بطری‌هایی با لوله‌های بلند و باریک و در مواردی با تزیینات قالب‌گیری برجسته شناسایی شده است (جدول ۱).

کوزه

کوزه‌های زرین‌فام سده‌های میانه نیز با نقوش متنوع تزیین شده و به دو گروه دسته‌دار و فاقد دسته تقسیم می‌شوند (جدول ۱).

سایر فرم‌ها

ظروف دارو (دارودان‌ها)

یکی یگر از فرم‌های زرین‌فام ساخته شده در دوران میانه کوزه‌ای کمر باریک است که در ایتالیا آلبارلو^۲ نامیده می‌شد و ممکن است از کلمه عربی البرنیه، به معنی کوزه دارو، گرفته شده باشد که در گذشته به عنوان ظرفی حاوی مواد دارویی، کاربرد داشته است (آرنولد و گیوم، ۱۳۲۵: ۴۸-۴۷). بر بدنه این ظروف نیز تزیینات مختلف، گل‌ها، پرندگان، تصاویر انسانی، پرندگان و کتیبه‌ها دیده می‌شود (جدول ۱).

گلدان

گلدان‌ها از جمله فرم‌های تزیینی است که قدیمی‌ترین نمونه آن گلدان مشهور موزه بریتانیا،

متعلق به سال ۵۷۵ هـ. ق/ ۱۱۷۹ م. است (مورگان، ۱۳۸۴: ۱۴۲). گلدان‌هایی با دهانه باز و بزرگ و گلدان‌هایی که دارای چندین لوله هستند از سده‌های میانه به دست آمده است (جدول ۱).

ماکت

برخلاف کاسه‌ها و بشقاب‌های زرین‌فام که بزرگ‌ترین جلوه را برای شکوه و جلال ظروف زرین‌فام به نمایش می‌گذارند؛ گروه کوچکی از اشیای تولید شده سده‌های میانه دوران اسلامی ماکت‌های سفالین زرین‌فام هستند که برخی از آن‌ها به شکل صندلی‌های کوچک استوانه‌ای ساخته شده‌اند (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۷۸۵). (جدول ۱).

پیکرک/مجسمه

همانند ماکت‌های زرین‌فام دسته کوچکی از ظروف تولیدشده سده‌های میانه دوران اسلامی به شکل پیکرک‌های سفالین زرین‌فام هستند. فرم‌های مختلفی از انواع مختلف این پیکرک‌ها موجود است. رایج‌ترین آن‌ها، نمونه‌های کوچکی به شکل شیر است. علاوه بر پیکرک‌های به شکل حیوانات و پرندگان، شماری پیکرک انسانی نیز از جمله تولیدات زرین‌فام اعصار میانه است (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۵۸-۱۵۷). (جدول ۱).

جدول شماره یک- نمونه انواع سفالی ظروف زرین فام دوران میانی

					کاسه
Asianart.org No: B60P1999 (URL: 1)	Asianart.org B60P1998 (URL: 1)	Fitzmuseum No: C.122-1935 (URL: 2)	Fitzmuseum No: C.446-1991 (URL: 2)	Fitzmuseum No: C.448-1991 (URL: 2)	
					کاسه
Asianart.org No: B60P2003(UR L: 1)	Fitzmuseum No: C.47-1978 (URL: 2)	Fitzmuseum No: C.177-1935 (URL: 2)	Fitzmuseum No: C.445-1991 (URL: 2)	Britishmuseum No:1923,0517.7 (URL: 3)	
					بشقاب
Metmuseum No: 1983.247 (URL: 4)	Britishmuseum No: G.246 (URL: 3)	Clevelandmuseum No: 1944.74 (URL: 5)	Britishmuseum No: G.259 (URL: 3)	Thewalters.or g No: 48.1242 (URL: 6)	
					تنگ/پارچ
lacma.org. No: M.2002.1190 (URL: 7)	clevelandart.org No: 1951.289 (URL: 5)	Asianart.org No: No: B60P1984 (URL: 1)	Brooklynmuseum No: 86.227.16 (URL: 8)	Asianart.org No: B60P1950 (URL: 1)	
					تنگ/پارچ
Fitzmuseum No: C.109- 1935 (URL: 2)	Asianart.org No: B63P31+ (URL: 1)	Brooklynmuseum No:1998.77.2 (URL: 8)	Vam.ac.uk No: No: C.186-1928 (URL: 9)	Britishmuseum No: G.240 (URL: 3)	

 Vam.ac.uk No: C.160-1928 (URL: 9)	 Smb.museum No: I. 3849 (URL: 10)	 Asianart.org No: B60P465 (URL: 1)	 Smb.museum No: I. 3848 (URL: 10)	 Artsmia 50.46.437 (URL: 11)	ابریق	ظروف آبخوری
 Fitzmuseum No. C.430-1991 (URL: 2)	 Clevelandmuseum No.1915.525 (URL: 5)	 Metmuseum No: 66.175.1 (URL: 4)	 Mbam.qc.ca No: 1939.Dp.8 (URL: 12)	 Vam.ac.uk No: C.1230-1919 (URL: 9)	بطری	
 کیانی، ۱۳۷۹؛ تصویر شماره ۴	 Ashmolean No: EA1978.2238 (URL: 13)	 Asianart.org No: B65P58 (URL: 1)	 Thewalters.org No: 48.1272 (URL: 6)	 Asia.si.edu No: F1912.69 (URL: 14)	کوزه	
 Britishmuseum m No: 1930,0719.68 (URL: 3)	 Metmuseum.org No: 2013.255 (URL: 4)	 Metmuseum No: 60.99.3 (URL: 4)	 Vam.ac.k. No: 369-1892 (URL: 9)	 Fitzmuseum No: C.125-1935 (URL: 2)	دارودانه/آبارلو	

 Khalili.org No: POT 857 (URL: 15)	 Britishmuseum No: 1924,0423.1 (URL: 3)	 Britishmuseum No: 1927,0527.2 (URL: 3)	 Vam.ac.uk No: LOAN: ADES.3 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: LOAN: ADES.8 (URL: 9)	پیکر/مجسمه	سایر فرم‌ها
 Fitzmuseum No: C.1-1967 (URL: 2)	 Metmuseum No: 57.51.1 (URL: 4)	 Thewalters.org No: 48.1192 (URL: 7)	 lacma.org No: M.73.5.361 (URL: 7)	 Smb.museum No: I.5338 (URL: 10)		
		 Hermitagemuseum No: HP-1425 (URL: 16)	 Philamuseum No.1943-41-1 (URL: 17)	 Britishmuseum No: G.255 (URL: 3)	ماکت	گلدان
		 louvre.fr. No: OA 5896 (URL: 18)	 Britishmuseum No: G.261(URL: 3)	 Britishmuseum No: 1920,0326.1(URL: 3)		

(نگارنده)

زرین فام دوران متأخر (صفوی و قاجار)

سنت ساخت سفال زرین فام در اواخر سده هشتم ه. ق همگام به رنسانس هنری و فرهنگی ایران در دوران صفویه، حیاتی مجدد، اما کوتاه یافت و این بار در مقایسه با نمونه‌های اولیه بسیار چشمگیر و متفاوت ظاهر شد و ظروف زرین فام متأخر با قوامی بیشتر از دوران‌های قبلی شکل گرفت (Fehrevari, 2000: 289). ظروف زرین فام این دوره نشان‌دهنده احیای تکنیکی است که چهار سده قبل از این شکوفا شده، اما هرگز به صورت کامل از بین نرفته بود. شکل ظروف، سبک تزیینی آن‌ها و موادشان نشان‌دهنده این است که این ظروف تولید یک کوره مجزا بوده که برای ساختن ظروف دیگر از آن‌ها استفاده نمی‌کردند و مکانشان نیز هنوز ناشناخته است (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۳۱). در این دوران با وجودی که سفالینه آبی و سفید گسترده‌ترین تولید روز بود، شاخص‌ترین آن نبود؛ زیرا سفالگران به هیچ وجه سنت‌های سفالینه کهن خود را به راحتی به اعتبار چین رها نمی‌کردند. از این رو با پایان سده دهم ه. ق یا اوایل سده یازدهم ه. ق نقاشی زرین فام در سبک‌های جدید درخشان و با اصالت احیاء شد (پوپ، ج ۴، ۱۳۸۷: ۱۸۸۳). در مورد این که در دوره صفوی چگونه و کجا شیوه زرین فام احیا شد اطلاعی دقیق وجود ندارد (Lane, 1947: 104). اما به نظر می‌رسد شهرهای مختلفی از جمله کرمان، شیراز و کاشان به عنوان مراکز تولید این سفال‌ها بوده است، هرچند تا کنون شواهد و یادداشت‌های باستان‌شناختی در تأیید این مراکز وجود ندارد (Fehrevari, 2000: 289). همچنین شیوه زرین فام که طی دوره صفوی احیا شده بود؛ در دوره قاجار به دلیل استقبال فراوان اروپاییان از این فن و علاقه آن‌ها به گردآوری نمونه‌های نخستین زرین فام در ایران، مجدداً رواج یافت. یکی از این افراد سر رابرت مرداک اسمیت^۱، سرپرست اداره تلگراف تهران در دوره قاجار بود، که به خاطر علاقه به هنر ایران توجه خود را به آثار همان دوره معطوف داشت و به ویژه سفالگری جوان را از اهالی اصفهان به نام علی محمد

مورد حمایت قرار داد (محمدزاده میانجی، ۱۳۹۲: ۱۴۹-۱۵۰).

سفالینه‌های زرین فام دوران متأخر (قاجار و صفوی) را می‌توان همانند سفالینه‌های زرین فام عصر سلجوقی و ایلخانی در قالب فرم‌های ذیل دسته‌بندی نمود (جدول ۲).

کاسه

در طی سده‌های متأخر نیز کاسه‌ها از جمله اشکال رایج ظروف زرین فام است. کاسه‌های این دوران نیز اغلب دارای پایه حلقوی کوتاه هست و اغلب با ترسمیات گیاهی و هندسی تزیین شده‌اند (جدول ۲).

بشقاب

در دوران متأخر همراه با کاسه‌ها، گروهی از بشقاب‌ها با لبه‌های پهن که سرتاسر زمینه داخلی و جداره‌های بیرونی آن‌ها با ترکیبی از نقوش پرندگان و شاخ و برگ گیاهان تزیین شده وجود دارد (جدول ۲).

ابریق

در دوران صفوی و قاجار نیز ساخت ابریق‌های سفالی زرین فام که از اشکال فلزی تقلید شده دیده می‌شود. ابریق‌های این سده‌ها دارای لوله باریک و بلند و دسته‌دار می‌باشند (جدول ۲).

بطری/صراحی

صراحی‌های زرین فام از جمله اشکال متداول زرین فام دوران متأخر است که نمونه‌های فراوانی از آن در موزه‌ها وجود دارد. شکل آن‌ها دارای بدنه‌ای گرد و گلابه‌ای شکل روی پایه حلقه‌ای و مدور با دهانه‌ای باریک و بلند است. از ویژگی‌های این صراحی‌ها نگاره‌های گیاهی است که سرتاسر زمینه ظرف را در برگرفته‌اند (جدول ۲).

کوزه

کوزه‌های زرین فام از جمله فرم‌هایی است که تداوم آن در دوران متأخر نیز دیده می‌شود (جدول ۲).

جام‌های پایه‌دار

جام‌های گود با پایه‌ای باریک و بلند از دیگر فرم‌های مرسوم ظروف زرین‌فام دوران متأخر است (جدول ۲).

سایر فرم‌ها

تفدان

تفدان‌های زرین‌فام در دوران متأخر مرسوم بوده و از نمونه‌های متداول این سده‌ها است (جدول ۲).

پایه قلیان

یکی دیگر از نمونه زرین‌فام‌هایی که تولید آن در دوران متأخر مرسوم بوده، ظروف قلیان و محتویات تنباکو است (جدول ۲).

قوری

قوری‌های زرین‌فام از جمله اشکال جدیدی که در طی دوران متأخر به اشکال امروزی ساخته شده‌اند (جدول ۲).

گلدان

در دوران متأخر همچون سده‌های میانه، ادامه تولید گلدان‌هایی با چندین لوله بر پایه حلقه‌ای مقعر با نقوش و تزیینات اسلیمی و گیاهی ادامه یافته است (جدول ۲).

جدول شماره دو- نمونه انواع سفالی ظروف زرین‌فام دوران متأخر

 Asia.si.edu No: F1903.7 (URL: 14)	 Vam.ac.uk No: EAX.3034 (URL: 9)	 Rom.on.ca No: 910.115.3 (URL: 16)	 Vam.ac.uk No: 562-1889 (URL: 9)	 Britishmuseum No: G.406 (URL: 3)	کاسه
 Asianart.org No: B60P1946 (URL: 1)	 Britishmuseum No:1970,0207 (URL: 3)	 Asianart.org No: 2015.58 (URL: 1)	 Asianart.org No: B60P1969 (URL: 1)	 Vam.ac.uk No: C.1956.-1910 (URL: 9)	
 Asianart.org No: B60P1978 (URL: 1)	 Vam.ac.uk No: 986-1883 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: CIRC.338-1911 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: 963-1876 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: 540-1878 (URL: 9)	پشقاب
 Smb. museum No: I. 4191 (URL: 10)	 Rom.on.ca No: 950.157.112 (URL: 19)	 Ashmolean.o rg No: EAX.3081 (URL: 13)	 Ashmolean.o rg No: EAX.1207 (URL: 13)	 Vam.ac.uk No: 940-1876 (URL: 9)	
 Ashmolean.o rg No: EAX3082 (URL: 13)	 Ashmolean.o rg No: EAX.3085 (URL: 13)	 Ashmolean.o rg No: EAX.3087 (URL: 13)	 Vam.ac.uk No: 480-1888 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: 482-188 (URL: 9)	فنجان
ظروف آبخوری					

					ابریق	
Vam.ac.uk No:924-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 937-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 925-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 924-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 1183-1876 (URL: 9)		
					بطری/صراحی	
Vam.ac.uk No: 465-1874 (URL: 9)	Britishmuseum m No: G.395 (URL: 3)	Vam.ac.uk No: 2542- 1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 449-1874 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 978-1886 (URL: 9)		
					کوزه	ظروف آبخوری
		Vam.ac.uk No: 2555- 1876 (URL: 9)	Rom.on.ca No: 908X25.6 (URL: 16)	Vam.ac.uk No:332-1904 (URL: 9)		
					قوری	
	Britishmuseum m No: G.446 (URL: 3)	Britishmuseum m No: G.383 (URL: 3)	Vam.ac.uk No: 514-1878 (URL: 9)	Britishmuseum m No: 1891,0617.5 (URL: 3)		

					جام‌های پایه‌دار	
Britishmuseum m No: G.435 (URL: 3)	Britishmuseum m No: G.431 (URL: 3)	Vam.ac.uk No: 2571-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 2569-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 2570-1876 (URL: 9)		
					تق‌دان	
Britishmuseum m No: G.503(URL: 3)	Vam.ac.uk No: C.1966-1910 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 2530-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 532-1878 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 534-1878 (URL: 9)		
					پایه قلیان	
Vam. ac.uk No: 458-1874 (URL: 9)	Vam. ac.uk No: 946-1876 (URL: 9)	Vam. ac.uk No: 537-1878 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 985-1883 (URL: 9)	Vam. ac.uk No: 941-1876 (URL: 9)		
					گلدان	سایر فرم‌ها
Britishmuseum m No: G.345 (URL: 3)	Britishmuseum m No: G.438 (URL: 3)	Britishmuseum m No: G.381 (URL: 3)	Vam.ac.uk No: 2546-1876 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 926-1876 (URL: 9)		

(نگارنده)

توجه قرار گرفت. در این راستا با ارائه جداول مقایسه‌ای شباهت‌ها و تفاوت‌های فرم و نقش سفالینه‌های این ادوار مورد بررسی قرار گرفت. مقایسه صورت پذیرفته نشان می‌دهد ظروف

۴ بحث و تحلیل

در تحقیق حاضر مقایسه فرم و نقش سفالینه‌های دوران سلجوقی و ایلخانی با سده‌های متأخر مورد

(حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۸۸). از سوی دیگر، رنگ ظروف زرین‌فام در دوران میانه بسیار متنوع است و درجات مختلفی از زیتونی، قهوه‌ای تیره آبی، آبی فیروزه‌ای، زرد طلایی، قهوه‌ای مایل به زرد، مسی و بنفش (بر روی زمینه‌ای که اکثراً سفید بوده و جزئیات طرح را بهتر نشان می‌دهد) می‌باشد (Caiger-smith, 1985: 56-57). همچنین آثار زرین‌فام دوران میانه اشکال متنوعی دیده می‌شوند. به‌واقع در این دوران شکل ظروف زرین‌فام در تمام انواع چیزهایی که می‌توانست از گل ساخته شود تزیین می‌شد. بشقاب‌ها و کاسه‌های بزرگ‌ترین جلوه را برای نمایش بازتاب‌های شکوه و جلال عرضه می‌کند، اما شکل‌های زیادی از آبخوری‌ها، مشربه‌ها، گلدان‌ها، شامل دارودان‌ها، محراب‌ها و حتی اثاثیه‌ای مانند صندلی‌های کوچک استوانه‌ای نیز به این روش تزیین شده بودند (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۷۸۵).

لیکن در دوران متأخر مقارن با دوره صفوی و قاجار ظروف زرین‌فام با نقوش کاملاً ایرانی مانند نقوش گیاهی و حیوانی که بیشتر هم تذهیب حاشیه نگاره‌های مکتب تبریز اقتباس شده‌اند، تزئین یافته‌اند. ضمن اینکه دامنه رنگ سایه‌های زرین‌فام رولعابی از مسی پررنگ تا سرخ لعل‌فام است (حسینی، علی‌پور، ۱۳۹۳: ۹۷). رنگ‌ها این بار کمی متمایل به قرمز و قهوه‌ای شکلاتی شده و این مسأله در دوره قاجاریه شدت بیشتری پیدا می‌کند؛ اما در کنار آن هنوز رنگ‌های زرد مایل به زیتونی و قرمز مسی نیز وجود داشته است (Blair & Bloom, 1994: 224). سفال‌های این دوران نسبت به نمونه‌های اولیه بسیار ظریف، نازک و با بدنه‌ای کاملاً سفید ساخته شده و گاهی آن‌قدر نازک هستند که تقریباً نیم‌شفاف به نظر می‌رسید. نقوش‌مایه‌های انسانی در این دوران تقریباً منسوخ و به جای آن نقوش‌مایه‌هایی از جانوران، پرنده‌ها و یا ماهی‌ها همراه با تزیینات گیاهی و چشم‌اندازها رایج می‌شود (Fehrevari, 2000, 289). بدین ترتیب زرین‌فام‌های این دوران با پیشینه خود چندان ارتباطی ندارد. قالب اشکال، سطح لعاب، رنگ‌های زرین‌فام و

زرین‌فام دوران میانه و قرون متأخر اسلامی در ایران از لحاظ موضوعات تزیینی، نقش و فرم دارای تفاوت‌هایی هستند. در حقیقت اگرچه صنعت سفالگری زرین‌فام پس انقراض حکومت‌های سلجوقی، خوارزمشاهی و ایلخانی در دوران صفوی و قاجار ادامه پیدا نموده لیکن از نظر کیفیت، نقوش، موضوعات، طرح‌های انسانی، نقوش‌مایه‌های جانوران، صور اساطیری، اشکال و کتیبه‌ها و رنگ‌های به کار رفته هر یک دارای مختصات و ویژگی‌های خاص هر دوره است.

بر این اساس با توجه به جداول ۲ و ۱، نقوش زرین‌فام در دوران میانه که ایران تحت تأثیر تسلط سلجوقیان و ایلخانیان بود؛ متأثر از اصالت قومی آن ترکان صحراگرد و نقوش سفال‌های پیشین ایران، شامل نقوش حیوانی، انسانی، گیاهی و هندسی است. همچنین بر سفالینه‌های زرین‌فام این دوران از یک سو موجودات اساطیری همچون هارپی و اسفنگس و از سویی دیگر تصاویر سواران، شاهان، شاهزادگان و شخصیت‌هایی با چهره خاص ترکان سلجوقی به علاوه هاله تقدس و موجودات نمادینی چون ماهی، شیر، اسب و غیره بر سفال‌های زرین‌فام این دوران متبلور گردیده است. کتیبه و خوشنویسی نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تزیین آثار اسلامی، جایگاه تزیینی خود را در سفال زرین‌فام این دوران حفظ نموده است (رئوف، ۱۳۹۱: ۱۲۷). به علاوه آن‌جاکه مهم‌ترین ویژگی هنری دوره سلجوقی، پیوند شعر و نقاشی است، لذا به‌کارگیری مضمون‌های ادبی در نقوش سفالینه‌های زرین‌فام این دوران بسیار رایج شد و داستان‌های کهن ایرانی در این عهد به شیوه‌ای نو بازخوانی شدند (موسوی‌لر، علیزاده، ۱۳۹۱: ۹۳). در امر صورت‌سازی نیز، هنرمندان این دوران شکل نویی را به صورت انسان‌های ترسیمی خود داده‌اند. چهره انسان‌ها با چشم‌های مورب و یکنواخت و کشیده تا بناگوش بر ظروف زرین‌فام حاکی از آن است که صورت انسان و جزئیات آن مهم نبوده بلکه صحنه‌پردازی کلی و بیان مفهوم واقعه و داستان هدف بوده است

تزیینات همگی کاملاً متفاوت هستند. ظروف این ایام به اشکال مختلفی از قبیل بطری، ابریق، سبو پیازی شکل، کوزه، پایه قلیان، ظروف سرپوشیده برای پاشیدن محتویات درون آن‌ها، کاسه، بشقاب و جام‌های پایه‌دار و ساخته شده‌اند (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۳۳-۲۳۴). به‌طور معمول در دوران متأخر، اکثر طرح‌های مکشوفه طرح‌های گیاهی شامل افشانه و درخت و گل و برگ‌هایی است که از یک خط پایه در قسمت پایین شروع به روییدن می‌کنند. در خصوص طرح‌های پیچیده‌تر، این گیاهان در میان چشم‌اندازهای مملو از نقش پرندگان و گاه حیوانات ترسیم شده‌اند. گل‌های شقایق، زنبق‌هایی با برگ‌های توپر که آن‌ها را با قلم مو کاملاً رنگ‌آمیزی کرده‌اند و همین‌طور گیاهی ناشناخته شبیه گل خشخاش بزرگ که چهار ساقه برگ‌دار را در معرض دید می‌گذارد، همراه با درختان و برگ‌های نوک تیز و دسته‌های علف؛ این مجموعه گل و گیاه را کامل می‌کنند (قاسمی، شیرازی، ۱۳۹۱: ۷۰).

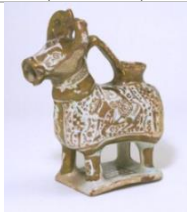
به‌طور کلی با توجه به جدول مقایسه‌ای شماره ۳، مطابقت سفالینه‌های زرین‌فام دوران میانه با دوران متأخر گواهی بر تداوم و استمرار تولید سفالینه‌های دوران میانه در نقش، فرم و شیوه‌های تزیین است. به نحوی که روند ساخت این گونه از سفالینه‌ها تا مقارن دوران صفوی و قاجار ادامه داشته است. بدین ترتیب در جمع‌بندی حاصل از مطالعه تطبیقی سفالینه‌های دوران میانه با سده‌های متأخر با توجه به جدول شماره ۳، حاکی

از تشابهات فرم ظروف ساخته شده در هر دو دوران است. لیکن در دوران صفوی و قاجار اگرچه فرم‌های ظروفی همچون کاسه، بشقاب، ظروف آبخوری با شباهت بسیار زیاد نسبت به فرم‌های پیش از خود در دوران میانه تولید شده است، در عین حال همگام با پیشرفت‌های صورت‌گرفته به مرور فرم‌های نوینی از سفالینه‌های زرین‌فام مانند قوری، تفدان و پایه قلیان نیز ساخته شده‌اند. این امر تنها به فرم ظروف معطوف نبوده؛ چراکه علاوه بر مضمون‌های مشابه پیشین، شماری از بازنمایی‌های دیگر نیز در ظروف سفالین دیده می‌شود. این امر در نقوش هندسی، حیوانی، گیاهی، پیکره‌ها و نقاشی‌های که با صحنه‌های زندگی درباری نیز سرو کار داشت نیز اتفاق افتاد. با این تفاوت که بیشتر نقوش به کار رفته بر روی سفالینه‌های قرون میانی اسلامی بیشتر مشتمل بر نقش‌های انسانی، پیکره‌های سوارکاران، جانوران ترکیبی و پرندگان است، در صورتی‌که نقش‌مایه‌های دوران متأخر بیشتر به ترکیب‌بندی‌های گیاهی و اسلیمی تمایل دارند. حاصل سخن آن‌که اگرچه فن و هنر سفال‌سازی زرین‌فام در دوران متأخر، در ادامه نفوذ نقش‌مایه‌ها و فرم ظروف پیش از خود است، لیکن تحولات چشم‌گیری را در عرصه هنر سفالگری پدید آورده است. به نحوی که آن‌گونه شاید بتوان گفت فن سفال‌سازی زرین‌فام دوران متأخر وام‌دار سبک هنری پیش از این ایام است که بهره‌گیری از کیفیت و مبانی هنری جدید حیاتی مجدد را بهبود بخشیده است.

جدول شماره سه- مقایسه تطبیقی فرم ظروف سفالی زرین فام دوران میانه (سلجوقی و ایلخانی) با نمونه های دوران متأخر (دوران صفوی و قاجار)

 Fitzmuseum No: C.445-1991 (URL: 2)	 Asianart.org B60P1998 (URL: 1)	 Fitzmuseum No: C.47-1978 (URL: 2)	سده های میانی	
 Vam.ac.uk No: C.1956.-1910 (URL: 9)	 Asia.si.edu No: F1903.7 (URL: 14)	 Britishmuseum No: G.406 (URL: 3)	سده های متأخر	کاسه
 Britishmuseum No: G.246 (URL: 3)	 Thewalters.org No: 48.1242 (URL: 6)	 Clevelandmuseum No: 1944.74 (URL: 5)	سده های میانی	بشقاب
 Smb. museum No: I. 4191 (URL: 10)	 Rom.on.ca No: 950.157.112 (URL: 19)	 Ashmolean.org No: EAX.3081 (URL: 13)	سده های متأخر	
 Vam.ac.uk No: C.1230-1919 (URL: 9)	 Ashmolean No: EA1978.2238 (URL: 13)	 Britishmuseum No: G.240 (URL: 3)	سده های میانی	ظروف آبخوری

			سده‌های متأخر	
Vam.ac.uk No: 449-1874 (URL: 9)	Vam.ac.uk No:332-1904 (URL: 9)	Vam.ac.uk No: 1183-1876 (URL: 9)		
			سده‌های میانی	گلدان
louvre.fr No: OA 5896 (URL: 18)	Britishmuseum No: G.261(URL: 3)	Britishmuseum No: 1920,0326.1(URL: 3)		
			سده‌های متأخر	
Vam.ac.uk No: 2546-1876 (URL: 9)	Britishmuseum No: G.381 (URL: 3)	Vam.ac.uk No: 926-1876 (URL: 9)		
			سده‌های میانی	پیکرک/مجسمه/ ماکت
Philamuseum No:1943-41-1 (URL: 17)	Britishmuseum No: 1924,0423.1 (URL: 3)	Vam.ac.uk No: LOAN: ADES.8 (URL: 9)		
نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	سده‌های متأخر	
			سده‌های میانی	دارودان‌ها (آلبارلو)
Metmuseum.org No: 2013.255	Vam.ac.k. No: 369- 1892	Fitzmuseum No: C.125-1935		

(URL: 4)	(URL: 9)	(URL: 2)		
نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	سده‌های متأخر	
 Britishmuseum No: G.383 (URL: 3)	 Vam.ac.uk No: 514-1878 (URL: 9)	 Britishmuseum No: 1891,0617.5 (URL: 3)	سده‌های متأخر	قوری
نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	سده‌های میانی	
 Britishmuseum No: G.431 (URL: 3)	 Vam.ac.uk No: 2571-1876 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: 2569-1876 (URL: 9)	سده‌های متأخر	جام‌های پایه‌دار
نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	سده‌های میانی	
 Vam.ac.uk No: 2530-1876 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: 532-1878 (URL: 9)	 Vam.ac.uk No: 534-1878 (URL: 9)	سده‌های متأخر	تفدان
نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	سده‌های میانی	
 Vam. ac.uk No: 946-1876 (URL: 9)	 Vam. ac.uk No: 458-1874 (URL: 9)	 Vam. ac.uk No: 941-1876 (URL: 9)	سده‌های متأخر	پایه قلیان

نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	نمونه مشابهی یافت نشد.	سده‌های میانی
------------------------	------------------------	------------------------	---------------

(نگارنده)

۵ نتیجه‌گیری

بررسی سفالینه‌های زرین‌فام دوران میانه با سده‌های متأخر، تنوع فرم و تزیین در هر دو دوره را روشن می‌سازد. با توجه به بررسی‌های انجام‌گرفته می‌توان گفت در طی دوران میانه سفال زرین‌فام در انواع فرم‌های مختلف نظیر کاسه، بشقاب، ظروف آبخوری، کاشی و محراب دیده می‌شود. لیکن مهم‌ترین ویژگی سفالینه‌های دوران میانه در طرح‌های تزیینی آن‌ها خلاصه می‌شود که ویژگی‌های بصری منحصربه‌فردی را پدید آورده است. به عبارتی دیگر اگرچه نقوش زرین‌فام دوره میانه دربرگیرنده طیف مختلفی از آرایه‌های انسانی، جانوران، پرندگان، اشعار و نوشته‌ها است. لیکن بیشترین نقش مورد استفاده در سفالینه‌های دوران میانه مشتمل بر نقوش انسانی است. به نحوی که بررسی سفالینه‌های مورد مطالعه، میزان استفاده فراوان از نقوش انسانی به‌خصوص ترسیم تصاویر زنان را نشان می‌دهد؛ این در حالی است که در سفالینه‌های دوران متأخر حضور تصاویر انسانی کم-رنگ شده و نگاره‌های گیاهی و اسلیمی به عنوان نقش و عنصر اصل تزیین به نحوی گسترده در سفالینه‌ها دیده می‌شوند. همچنین اگرچه فن و هنر

پی‌نوشت

1. Sir Robert Murdoch Smith
2. Albarello

سفال‌سازی زرین‌فام به عنوانی جریانی با دوام طی چند سده توانسته به حیات خود ادامه دهد؛ چنانکه بسیاری از فرم‌های (کاسه، بشقاب، ظروف آبخوری و...) ظروف متأخر با الهام از فرم ظروف سده‌های قبل ساخته شده‌اند؛ لیکن در دوران متأخر فرم‌های به شکل مجسمه و پیکرک در بین نمونه‌های مطالعاتی وجود ندارد. به‌طورکلی از مقایسه تزیینات و فرم سفالینه‌های زرین‌فام دوران میانه و متأخر می‌توان نتیجه گرفت فرم‌های ظروف زرین‌فام دوران متأخر هم‌سو با شرایط حاکم بر این دوران در حالت تکاملی و گسترده‌تری قرار گرفته است؛ به نحوی که در این دوران علاوه بر فرم‌های گذشته شاهد ساخت اشکال جدیدی مانند قوری و پایه قلیان هستیم. حاصل سخن آن‌که فن و هنر سفالگری زرین‌فام از هنرهای مهم دوران اسلامی است که از قرون نخستین اسلامی تا سده‌های متأخر در قلمرو فرهنگ و تمدن اسلامی به عنوان هنری والا تداوم و استمرار داشته است. این سفالینه‌ها با نقش‌مایه‌ها و ترکیب‌بندی‌های چشمگیر شاهکارهایی از صفحات تاریخی دوران اسلامی را آشکار می‌سازد.

منابع

کاشان با نقد آرای گِست و اتینگهاوزن»، نامه
هنرهای تجسمی و کاربردی، دوره هفتم (۱۴):
۳۲-۱۹.

فلاحی، شیرین و فریال احمدی، (۱۳۹۷)،
«بررسی سفالینه‌های زرین‌فام با تأکید بر
بازشناسی مفاهیم زیباشناسی عصر صفوی»،
کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای
جهان اسلام، تبریز: ۱۵-۱.

قاسمی، زهرا و علی‌اصغر شیرازی، (۱۳۹۱)،
«بررسی تأثیرات شیوه‌های ساخت و تزئین
ظروف سفالی و سرامیکی صفوی بر نمونه‌های
ساخته شده در دوره قاجار»، فصل‌نامه علمی
پژوهشی نگره، دوره هفتم (۲۴): ۸۴-۶۶.

قوچانی، عبدالله، (۱۳۶۶)، «سفالینه‌های
زرین‌فام و نقاشی شده زیرلعاب»، مجله
باستان‌شناسی و تاریخ، سال اول (۲): ۴۱-۳۰.

(۱۳۷۳)، «سفالگران کاشان و شعر فارسی»،
مجله نشر دانش، سال چهاردهم (۶)، ۴۰-۳۱.

گراب، ارنست جی، (۱۳۸۴)، «سفال ایرانی
خمیرسنگی دوران سلجوقی» در کتاب سفال
اسلامی، گردآورنده ناصر خلیلی، ترجمه فرناز
حایری: تهران: نشرکارنگ.

مصباحی‌نیا، علی‌محمد؛ رشیدی هویه، مجید،
شیردل‌هاور، مجید و مهدی شفیعی‌آفرانی،
(۱۳۹۳)، «تشکیل نانو ذرات نقره و ذرات ریز
میکرونی اکسید سرب در لعاب زرین‌فام دوره
ایلخانی و اثر غلظت ذرات نقره بر رنگ لعاب»،
نشریه علوم و فناوری رنگ، دوره هشتم (۴):
۳۳۳-۳۳۸.

موسوی‌لر، اشرف‌السادات و سهیلا نماز علیزاده،
(۱۳۹۱)، چهره‌نگاری سلجوقی؛ تداوم فرهنگ
بصری مانوی، فصل‌نامه مطالعات تاریخ
فرهنگی، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، دوره
چهاردهم (۱۳): ۱۰۶-۸۵.

آرنولد، توماس و گیوم، آلفرد (۱۳۲۵)، میراث
اسلام یا آنچه مغرب زمین به ملل اسلامی
مدیون است، ترجمه مصطفی علم، تهران: نشر
مهر.

توحیدی، فائق، (۱۳۹۲)، فن و هنر سفالگری،
تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم
انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

پوپ، آرتور اپهام، (۱۳۸۷)، تاریخچه در "سیری
در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز"،
جلد چهارم، زیر نظر آرتور پوپ، ترجمه نجف
دریابندری و دیگران، تهران: شرکت انتشارات
علمی و فرهنگی.

(۱۳۳۸)، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه پرویز
ناتل خانلری، تهران: شرکت انتشارات علمی و
فرهنگی.

حسینی، مهدی و مرضیه علی‌پور، (۱۳۹۳)،
«تأثیر نگارگری دوره صفوی بر سفالینه‌های
همان دوره»، دوفصل‌نامه علمی ترویجی
پژوهش هنر، سال چهارم (۷)، ۹۹-۸۷.

حمزه‌لو، منوچهر، (۱۳۸۱)، «نقوش ظروف سفالی
ایران در دوره سلجوقی»، کتاب ماه هنر، (۴۶-
۴۵)، ۸۹-۸۶.

رئوف، سولماز، (۱۳۹۱)، «تحلیل باستان‌شناختی
تکنیک ساخت سفال‌های زرین‌فام موجود در
مجموعه مؤسسه موزه‌های بنیاد»، پایان‌نامه
کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، رشته
باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

سلیمانی‌معز، وحیده، (۱۳۹۲)، «بررسی سبک
تزئینی سفالینه‌های زرین‌فام دوره صفوی و
قاجار»، اولین همایش ملی باستان‌شناسی
ایران، بیرجند: ۲۲-۱.

عرب‌بیگی، ابوالفضل و ناهید عیدی، (۱۳۹۳)،
«تحلیل آیکونیک تصویر بشقابی زرین‌فام از

سده سیزدهم/ هفتم در واکاوی نقوش سفال‌های زرین‌فام ایران»، دو فصل‌نامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، دوره هفتم (۱۳)، ۱۲۵-۱۰۹.

نیکخواه، هانیه؛ خزایی، محمد، حاتم، غلامعلی و جواد نیستانی، (۱۳۹۰)، «بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین‌فام دوره سلجوقیان؛ پیدایش طبقه متوسط و مردمی-شدن هنر»، مجله مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، دوره سوم (۹)، ۱۲۵-۱۰۷.

مورگان، پیتتر، (۱۳۸۴)، "سفال خمیر سنگی ایرانی دوران سلجوقی، انواع و تکنیک‌ها" در کتاب: سفال اسلامی، گردآورنده ناصر خلیلی، ترجمه فرناز حایری: تهران: نشرکارنگ.

محمدزاده‌میانجی، مهناز و حسین قصاعی، (۱۳۹۰)، «بررسی عوامل مؤثر بر ساخت زرین‌فام با تکیه بر دما و ضخامت لایه مینایی»، نشریه علوم و فناوری رنگ، دوره پنجم (۱): ۴۲-۳۵.

واتسون، الیور، (۱۳۸۲)، سفال زرین‌فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: سروش.

نیکخواه، هانیه و علی شیخ مهدی، (۱۳۸۹)، «رهیافتی به سیاست‌های فرهنگی ایلخانان در

Blair, Sheila. Bloom, Jonathan. (1994). The Art and Architecture of Islam 1250-1800. New Haven and London, Yale University Press, London.

Caiger-Smith. (1985). Lustre Pottery (Technique, tradition and innovation in Islam and the Western World). London The Herbert Press.

Ettinghausen, R. (1936). Evidence for the identification of Kashan pottery, *Ars Islamic*. Vol: III.

Feheravari, Fehravari G. (2000). Ceramics of the World in the Taregh Rajab Museum. London & New York: I.B Tauris Publishers.

(1973). Islamic pottery a comprehensive study based on the Barlow Collection. London: Faber Limited Queen Square London WCI.

Lane, Arthur. (1947). Early Islamic Pottery. Faber and Faber, London.

URL 1: <http://searchcollection.asianart.org> (access date: 2016/10/02).

URL 2: <http://webapps.fitzmuseum.cam.ac.uk> (access date: 2016/06/24).

URL 3: <http://www.britishmuseum.org> (access date: 2016/10/04).

URL 4: <http://www.metmuseum.org> (access date: 2016/03/03).

URL 5: <http://www.clevelandart.org> (access date: 2016/03/02).

URL 6: <http://art.thewalters.org> (access

date: 2016/10/08).

URL 7: <http://collections.Lacma.org> (access date: 2016/06/24).

URL 8: <https://www.brooklynmuseum.org> (access date: 2016/06/27).

URL 9: <http://collections.Vam.ac.uk> (2016/03/03).

URL 10: <http://www.smb.museum> (access date: 2020/10/09).

URL 11: <http://collections.artsmia.org> (access date: 2016/12/23).

URL 12: <https://www.mbam.qc.ca> (access date: 2016/12/17).

URL 13: <http://www.jameelcentre.ashmolean.org> (access date: 2016/10/09).

URL 14: <http://www.asia.si.edu> (2016/06/24).

URL 15: <http://www.khalili.org> (access date: 2016/06/23).

URL 16: <https://www.hermitagemuseum.org> (access date: 2016/03/02).

URL 17: <http://www.philamuseum.org> (access date: 2016/06/24).

URL 18: <https://collections.louvre.fr> (2020/08/31).

URL 19: <http://images.rom.on.ca> (access date: 2016/10/09).